

Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw

Pim Kooij

Groen onderwijs als specifieke stroom

Op de wereldtentoonstelling van Brussel in 1910 stelden de deelnemende landen, zoals dat op dergelijke tentoonstelling gebruikelijk was, alles in het werk om de wereld te laten weten welke technische en maatschappelijke vooruitgang in hun land geboekt was. De Nederlandse inzending omvatte naast de gebruikelijke techniek, ook een overzicht van het onderwijs. In een aantal brochures werd met gepaste trots een overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen in het onderwijs. Eén van die brochures betrof het Landbouwonderwijs.¹

Het is een heel feitelijke brochure van 19 pagina's waarin ingegaan wordt op doelgroepen, schoolgeld, toelatingseisen, bestuursvormen, titels van cursussen en vakantieperiodes. Maar tussen de regels door was wel te lezen, althans door hen die het Nederlands machtig waren, dat landbouwonderwijs inmiddels was ondergebracht in een solide gebouw van drie verdiepingen:

Hoger landbouwonderwijs²

- De Rijks Hogere Land-, Tuin en Boschbouwschool te Wageningen

Middelbaar landbouwonderwijs

- De Rijkslandbouwschool te Wageningen
- De Rijkszuivelschool te Bolsward
- De Rijksland- en Rijkstuinbouwwinterscholen
- De Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool te Frederiksoord
- De cursus voor bosbouw van de Nederlandsche Heidemaatschappij

Lager landbouwonderwijs

- Land- en tuinbouwwintercursussen
- Cursussen voor volwassenen en miliciens
- Cursussen voor runder- en paardenkennis, in hoefbeslag, hoender- en bijenteelt enz.

¹ *Beknopt overzicht van het Landbouwonderwijs in Nederland* ('s-Gravenhage 1910).

² De Veeartsenijsschool van 1821 in Utrecht, die toen eveneens tot de hoogste trap werd gerekend, komt in de opsomming niet voor.

De doelgroepen waren precies vastgesteld:

- Hoger landbouwonderwijs. ‘Deze inrichting is bestemd voor het geven van eene wetenschappelijke opleiding aan zoons van groote landeigenaren, meer goede landbouwers en groote kweekers en bovenal voor de vorming van toekomstige ambtenaren van den Staat [en] van maatschappijen. Zij moet zorgen voor de vorming en opleiding van leeraren’.
- Middelbaar landbouwonderwijs. De rijkslandbouwschool in Wageningen ‘is bestemd om aan aanstaande landbouwers die kennis en ontwikkeling bij te brengen, welke voor eene richtige uitoefening van het landbouwbedrijf onmisbaar zijn, terwijl de voortzettingsklasse voor kolonialen landbouw in het leven is geroepen ten behoeve van hen, die zonder voorontwikkeling zich voor den kolonialen landbouw wenschen te bekwamen’. Het doel van de Rijkszuivelschool te Bolsward was ‘grondig onderlegde zuivelbereiders te vormen die, indien ze daarvoor den gewenschten leeftijd hebben, geschikt zijn om als directeur eener zuivelfabriek op te treden’. De negen Rijkslandbouwwinterscholen en vier Rijkstuinbouwwinterscholen hadden tot doel om ‘aan aankomende land- en tuinbouwers op weinig kostbare wijze de noodige theoretische kennis van het land- of tuinbouwbedrijf te verstrekken’. De tuinbouwschool in Frederiksoord had als taak ‘degelijke tuinlieden te vormen door de leerlingen bekend te maken met het kweken van groenten, vruchten en sierplanten zoowel van den kouden grond als onder glas’. De cursus van de Heidemij was een door het Rijks gesubsidieerde opleiding voor ‘ondergeschikt personeel...bosch- en werkbazen, boschwachters en opzichters, die tot 1902 aan de Boschbouwschool in Frederiksoord waren opgeleid’.
- Het lager landbouwonderwijs omvat cursussen ‘naar den aard en behoefte van de streken’ aan leerlingen die ‘met vrucht lager onderwijs – en zoo mogelijk ook herhalingsonderwijs – hebben genoten’.

Zo zag het landbouwonderwijs er dus uit ten tijde van de oprichting van de Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs, die overigens in dit geschrift niet genoemd wordt. In deze bijdrage zal nagegaan worden hoe in de voorgaande periode deze drie onderwijslagen vorm hadden gekregen en hoe zij zich in de eeuw daarna hebben ontwikkeld. De centrale vraag daarbij is in hoeverre dit groene onderwijs zich in de tijd als een aparte stroom binnen het onderwijs heeft geprofileerd en of deze ‘status aparte’ in het voordeel dan wel in het nadeel van deze onderwijsvorm heeft gewerkt. Deze vraag heeft ook een bepaalde actualiteit omdat bij iedere kabinetsformatie de vraag op tafel komt of het groene onderwijs nog wel bij het Ministerie van Landbouw thuis hoort in plaats van bij dat van Onderwijs. Een tweede vraag die gesteld zal worden is in hoeverre er bewijzen zijn aangedragen voor de veelvuldig gedane constatering dat het zogenoemde OVO-drieluik (de combinatie van Onderwijs, Voorlichting en Onderzoek)

de basis heeft gevormd voor het succes van de Nederlandse landbouw.³ De laatste tijd komen er wat tegenstemmen die beweren dat dit succes in de eerste plaats toegeschreven moet worden aan innoverende ondernemers die de kansen die de markt bood, goed hebben benut. Het belang van het groene onderwijs wordt met deze redenering enigszins gerelativeerd.

De start van het agrarisch onderwijs. Een top down begin

De start van het agrarisch onderwijs in Nederland kan gesitueerd worden aan het begin van de negentiende eeuw. In de Bataafs Franse tijd is door Jan Kops, die in 1800 werd benoemd tot Commissaris tot de Zaken van den Landbouw, gepoogd om aan dorpscholen systematisch aandacht te laten besteden aan de landbouw. Maar verder dan een inventariserende enquête is het niet gekomen.⁴ Uiteindelijk was het niet aan de basis maar aan de top dat de start plaatsvond, want in 1815 werden aan de drie (Noord) Nederlandse universiteiten leerstoelen in de landhuishoudkunde ingesteld. In Utrecht werd deze leerstoel bezet door Jan Kops, in Groningen door ds. J.A. Uilkens en in Leiden door de medicus J.A. Bennet, die al in 1817 werd opgevolgd door de arts C.F. Kleynhoff van Enspijk.⁵ De colleges van deze hoogleraren werden verplicht gesteld voor studenten theologie. Eenmaal dominee geworden, zouden zij hun landbouwkundige kennis kunnen uitdragen in hun plattelandsgemeente. Bovendien waren zij geschoold in het door de Zutphense dominee Martinet in zijn vierdelige *Katechismus der natuur* vormgegeven physico-theologisme dat inhield dat de grootsheid van Gods schepping zich met name in de natuur openbaarde, zodat wie kennis van de natuur (en de landbouw) zou nemen, dichter bij God zou komen.

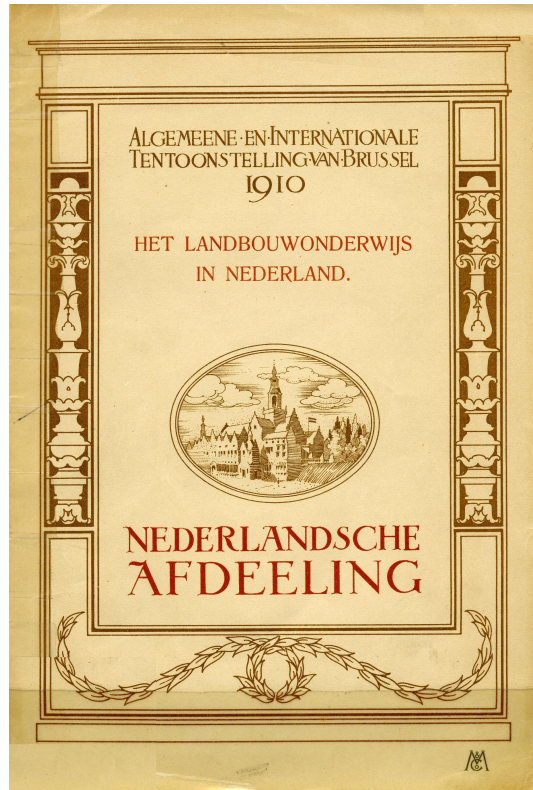
Erg enthousiast waren de meeste theologiestudenten niet over de colleges in de agronomie. Zij vonden die voor zoekers van het hogere toch wat laag bij de grond en er was veel verzuim. H.C. van Hall, de opvolger van Uilkens en de langst zittende van deze hoogleraren in de landhuishoudkunde – hij was in functie van 1826 tot 1871 – heeft diverse malen actie moeten ondernemen om nog van enig publiek verzekerd te zijn. Dat was niet onbelangrijk omdat in die tijd het collegegeld rechtstreeks aan de professoren werd betaald. Zo richtten Van Hall en zijn collega's in de jaren 1830 drie adressen tot de koning met het verzoek om een salarissuppletie te krijgen.⁶ De minister van Binnenlandse Zaken kwam in 1838 met het voorstel om de hoogleraren een toelage te geven van driehonderd gulden, mits ook niet-studenten hun colleges, gratis, mochten volgen.

³ Zie bijvoorbeeld: J. Benda, *Weten en laten weten, 100 jaar onderwijs, voorlichting en onderzoek in de landbouw* (Den Haag 1976).

⁴ J. Baert, 'Het landbouwonderwijs in Nederland voor 1876', *Agronomisch Historisch Jaarboek* 3 (1947) 508-519; J.M.G. van der Poel, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918* (Wageningen 1976).

⁵ N.B. Goudswaard, *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983* (Culemborg 1986) 61.

⁶ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 62.

Brochure over het Nederlandse Landbouwonderwijs uit 1910 (Collectie UB Wageningen Universiteit)

Aldus geschiedde. De cursussen werden in de wintermaanden gegeven omdat boeren, de belangrijkste doelgroep, dan weinig te doen hadden. Er kwamen er dan ook heel wat op af. In Leiden wel 350.⁷ Voor Van Hall was dit succes één van de aanleidingen om een aparte Landhuishoudkundige School op te richten, een soort agrarische hogeschool die verbonden was met de Groningse universiteit en waar theorie en praktijk beide aandacht kregen.

Het heeft er even naar uitgezien dat deze school zou uitgroeien tot een echte agrarische topinstelling. Na een magere start met acht leerlingen kwamen er steeds jaarlijks zo'n 35 nieuwe studenten aan, voor het merendeel boerenzonen.⁸ Maar uiteindelijk zou het een droevig verhaal worden met als kwaaië pier minister-president Thorbecke die de subsidie laag zou houden omdat hij een aversie had tegen de familie Van Hall en dan met name tegen broer Floris die in Den

⁷ Ibidem, 63.

⁸ Richard Paping, *Die waardige man. Prof. H.C. van Hall (1801-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs* (Groningen 1996) hoofdstuk 12. Dit aantal slaat op de wintercursus. Aan de zomercursus namen zo'n vijftien studenten deel.

Haag zijn concurrent was. Daarnaast was er W.C.H. Staring, die als inspecteur van het agrarisch onderwijs steeds vaker een meer theoretisch ingerichte onderwijsinstelling propageerde die dan het liefst in de buurt van zijn Gelderse landgoed moest komen. Dat zou in 1873 in Wageningen gebeuren maar toen was de Groningse school al dicht. Die was in 1871 gesloten nadat Staring een vernietigend rapport had geschreven. Tot het laatst had Van Hall geprobeerd er een echte academische instelling van te maken met hoogleraren met promotierecht. Maar omdat hij tegelijkertijd vasthield aan het praktijkonderwijs had de school een hybride karakter dat niet wervend werkte in de richting van potentiële studenten.⁹

Een middelbare uitbouw

Toch zou Staring maar ten dele zijn zin krijgen want tot een agrarische universiteit kwam het voorlopig niet. Net zoals de Delftse techniekopleiding aanvankelijk bij het middelbaar onderwijs werd ondergebracht, zo kreeg ook het agrarisch onderwijs zijn verankering in die laag. De ‘wet tot regeling van het middelbaar onderwijs’ kwam tot stand in 1863. *Pièce de resistance* was de Hoogere Burger School (HBS) maar daarnaast was ook in een Lagere Burgerschool voorzien, die met zijn combinatie van theorie en praktijk wel wat leek op het huidige voorbereidend middelbaar beroeps onderwijs (vmbo).

Ook het agrarisch onderwijs had een plaats in de wet gekregen. Er werd een soort drietrapsmodel geschetst met een soort agrarische ambachtsschool, provinciale akkerbouwscholen voor meer gegoede landbouwers en een Rijkslandbouwschool als – nadrukkelijk niet universitair – vervoltraject van de driejarige HBS.¹⁰ Al die vormen van onderwijs zouden primair theoretisch moeten worden opgezet. Er moest wel een relatie met de praktijk worden gelegd maar de scholieren hoefden niet zelf de handen uit de mouwen te steken. Daarvoor moest beroepspersoneel worden aangesteld. Daarmee werd meteen de landhuishoudkundige school van Van Hall gediskwalificeerd als Rijkslandbouwschool. Wel werd in de Tweede Kamer een amendement aangenomen dat zolang de landhuishoudkundige school zou bestaan, een Rijkslandbouwschool niet nodig was. Dit maakte het voor voorstanders van theoretisch onderwijs extra urgent om de school van Van Hall de nek om te draaien. Dat gebeurde in 1871 via een weigering van de minister om subsidie te verlenen.¹¹

Scholen van de eerste trap kwamen er eigenlijk niet. Hun equivalent, de Lagere Burger School, bleek van meet af aan een mislukking, vooral omdat zij leerlingen trok die liever met hun handen dan met hun hoofd werkten, wat nadrukkelijk niet de wens van de wetgever was. Scholen van de tweede trap kwa-

⁹ Ibidem, hoofdstuk 13.

¹⁰ J.M.G. van der Poel, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918* (Wageningen 1976) 91.

¹¹ Paping, *‘Die waardige man’*, 227.

men er wel, al waren het er maar twee. Ze werden ook opgericht met de idee dat ze nu de landhuishoudkundige school zo kwakkelde, wel eens uit zouden kunnen groeien tot de onbetwiste Rijkslandbouwschool. De eerste werd opgericht in 1870 in Warffum als een afdeling van de HBS. De tweede kwam in 1872 in Wageningen, ook verbonden aan de HBS. Hoofdpersoon bij de oprichting van beide scholen was dr. O. Pitsch. Hij was de enige in het hele land die bevoegd was om landbouwonderwijs op dit niveau te geven. Een opleiding daartoe had hij in Duitsland gevolgd aan de landbouwacademie van Poppelsdorf.¹² Toen hij door Wageningen uit Warffum werd ‘weggekocht’, was het met de school daar snel gedaan. In 1875 sloot Warffum en in 1876 werd de school in Wageningen vooral door toedoen van dr. M. Salverda, die Staring in 1873 opvolgde als inspecteur, Rijkslandbouwschool. In 1896 werd de naam veranderd in Hogere Land- en Boschbouwschool en werd het een twee tot driejarige vervolgopleiding op de vierjarige HBS.¹³ In 1904 werd het de Rijks Hogere Land, Tuin- en Boschbouwschool, terwijl het voortraject vijfjarig werd.¹⁴

Het middelbaar landbouwonderwijs werd verder uitgebouwd in de vorm van landbouwwinterscholen. Deze bestonden al in Duitsland sinds de jaren 1870 en hadden als voordeel dat in twee opeenvolgende jaren het onderwijs was geconcentreerd in de wintermaanden als er op de boerenbedrijven weinig te doen was. De eerste scholen in Nederland werden opgericht in 1893. Het waren de Rijkslandbouwwinterscholen in Goes en in Groningen. Dit waren de eerste van een hele rij, in 1910 waren het er al 9 en in 1920 20, waarvan 15 rijksscholen en 5 confessionele.¹⁵ Daarnaast waren er in 1920 10 tuinbouwwinterscholen, waarvan 3 bijzondere.¹⁶ De leerlingen moesten (uitgebreid) lager onderwijs gevolgd hebben. De minimum leeftijd op de meeste scholen was 16 jaar.

Naast deze winterscholen kwam er in 1907 een volwaardige middelbare tuinbouwschool voor meisjes. De vakopleidingen, waarvan in de eerste paragraaf sprake is, dateerden van 1884, de tuinbouwschool in Frederiksoord en 1888, de zuivelschool in Bolsward. De zuivelopleiding werd opgezet door de Friesche Maatschappij van Landbouw en sinds 1894 kwam er subsidie van het Rijk. De cursusduur was kort, drie tot zes maanden. Omstreeks 1900 werd deze school opgeheven maar in 1904 kwam er in Bolsward een volwaardige Rijkszuivelschool met een cursus van twee jaar.

¹² Dit buitenlands diploma kon overigens alleen omgezet worden in een Nederlandse akte B via een colloquium doctum, waar onder anderen Staring en Salverda bij betrokken waren, dat drie dagen heeft geduurd. Van der Poel, *Landbouwonderwijs*, 101.

¹³ P. van Hoek, *De Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen* (Dan Haag 1905).

¹⁴ Daarnaast was er in Wageningen sinds 1904 een twee tot driejarige Rijkslandbouwschool, een voortzetting van de Landbouwschool die aansloot op de MULO, en een Rijkstuinbouwschool, een voortzetting van de Tuinbouwschool, die al in 1906 wegens gebrek aan belangstelling werd opgeheven.

¹⁵ Voor 1900 werden dergelijke scholen opgericht in Sittard (1895), Dordrecht (1896), Schagen (1896), Naaldwijk (1896), Leeuwarden (1897), Aalsmeer (1897), Tiel (1897) en Boskoop (1898).

¹⁶ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 170-174.

In Frederiksoord was er naast de driejarige G.A. van Swieten Tuinbouwschool, die gelieerd was aan de Maatschappij van Weldadigheid, ook een driejarige G.A. van Swietenschool voor bosbouwkunde die wegens gebrek aan leerlingen maar vijf jaar bestond en in 1892 werd omgezet in een cursus van de Nederlandsche Heide Maatschappij. En tenslotte was er de veeartsenijschool in Utrecht van 1821.

Het lager landbouwonderwijs als sluitpost

Terwijl er bij het hoger en middelbaar onderwijs van meet af aan sprake was van aparte stromen – al bleef er bij de middelbare landbouwscholen wel een binding met de HBS bestaan – kwamen er geen aparte lagere scholen voor het landbouwonderwijs van de grond. Dit had te maken met de omstandigheid dat er al sinds het begin van de negentiende eeuw, toen Nederland nog een agrarisch land was, initiatieven werden genomen om op de lagere scholen aandacht aan land en tuinbouw te besteden. Eigenlijk dateert dat streven al uit de achttiende eeuw toen pedagogen en mensen uit de landbouwpraktijk verkondigden dat de lagere school de aangewezen instelling was om kennis op landbouwgebied uit te dragen.¹⁷

De wet op het lager onderwijs van 1857 stelde nog slechts ‘kennis der natuur’ als schoolvak verplicht maar in de wet van 1878 werd het ‘beginselen der landbouwkunde’. J.M.G. van der Poel geeft een overzicht van het enorme aantal leerboekjes op het terrein van de landbouw dat voor de lagere scholen is geschreven.¹⁸ Maar welke plaats die in het onderwijs hebben ingenomen is erg moeilijk na te gaan. Er waren aanvankelijk geen vakleerkrachten. Onderwijzers werden geacht de kennis in hun vrije tijd op te doen. En als ze in de buurt van een universiteit woonden, konden ze daar de colleges voor niet-studenten volgen. Sinds 1858 konden ze zo proberen een akte te halen, waarvoor tweemaal per jaar in iedere provincie van overheidswege een examencommissie werd ingesteld. Als vooropleiding gingen ook steeds vaker door de standsorganisaties georganiseerde cursussen fungeren, waar onderwijzers met acte naar Duits voorbeeld als ambulante leraren optraden. Zij werden wandelleraren genoemd, een wat misplaatst germanisme.

Toen de landbouwwinterscholen verschenen, werden opleidingen voor de lagere land- en tuinbouwakte veelal daar geconcentreerd. De opleiding werd verzorgd door Rijkslandbouwleraren, ook consultants genoemd, die aan de Rijkslandbouwschool in Wageningen hadden gestudeerd en daar hun B akte hadden behaald.¹⁹

¹⁷ Van der Poel, *Landbouwonderwijs*, 62.

¹⁸ *Ibidem*, 66-74.

¹⁹ Goudswaard, *Agrarisch Onderwijs*, 193-194.

Een tussentijdse balans. De situatie rond 1910

Aan het begin van de twintigste eeuw was van de drie niveaus van het landbouwonderwijs het middelbare niveau het duidelijkst geïnstitutionaliseerd geraakt, met name door het grote aantal landbouwwinterscholen. Op het basisniveau bestond er een conglomeraat van cursussen in alle mogelijke onderdelen van de landbouw, dat daarmee niet erg overzichtelijk was. Ook het hoogste niveau had nog geen duidelijke contouren gekregen, omdat in de negentiende eeuw aan de Rijkslandbouwschool in Wageningen, net zoals trouwens aan de Polytechnische school in Delft en de Veerartsenijschool in Utrecht, de status van universiteit was onthouden. Ze werden tot het middelbaar onderwijs gerekend. Dat veranderde eind 1917, toen deze instellingen de status van hogeschool kregen. De Landbouwhogeschool had in 1919 29 hoogleraren, 12 lectoren en docenten, 12 wetenschappelijk ambtenaren en 289 studenten.²⁰

De hiërarchische opbouw van het landbouwonderwijs kwam hiermee weer wat in de buurt van het ‘gewone’ onderwijs, maar organisatorisch was dat niet het geval. De afdeling onderwijs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken kreeg in 1898 een aparte afdeling landbouw, die in 1901 overging naar het Ministerie van Handel en Nijverheid, waaronder in 1905 ook landbouw ging ressorteren. Ook toen er in 1918 een apart Ministerie van Onderwijs kwam, bleef het landbouwonderwijs daar, om in 1935 mee te verhuizen naar het nieuwe Ministerie van Landbouw.

Veranderingen na 1910

De momentopname waarmee deze bijdrage begint, bleek inderdaad slechts een tijdelijke situatie. De ophoging van ‘Wageningen’ tot echte hogeschool, in 1919, is al genoemd, maar al daarvoor, in 1912, was de Rijkslandbouwschool daar verdwenen. De school werd gesplitst in een Rijks Middelbare Landbouwschool die naar Groningen verhuisde, wellicht als een compensatie voor het verdwijnen van het instituut van Van Hall, terwijl Deventer een Rijks Koloniale School kreeg.

Een nieuwe ontwikkeling was het landbouwhuishoudonderwijs voor meisjes, waarvan het Brusselse rapport nog niet rept. Het kwam voort uit incidentele cursussen die voor plattelandsmeisjes c.q. toekomstige boerinnen gegeven werden.²¹ De eerste vond plaats in 1909 op de Landbouwwinterschool in Veendam. Andere landbouwwinterscholen volgden, de cursussen namen meestal één dag in de week in beslag. De eerste echte scholen waren zogenoemde boerinnenscholen, met internaat, op katholieke grondslag, waarvan de eerste in 1911 in het

²⁰ J. van der Haar, J.A. Faber, M.E. de Ruiter, *De geschiedenis van de landbouwuniversiteit Wageningen* (drie delen, Wageningen 1993).

²¹ Margreet van der Burg, ‘Geen tweede boer’. *Gender landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002) 167 e.v.

Brabantse Lierop kwam. Zij boden een vervoltraject aan meisjes die de lagere school hadden doorlopen al startten ze op sommige plaatsen ook wel op een hoger niveau.²² In 1913 werd een opleidingsschool voor leraressen in het landbouwhuishoudonderwijs gesticht: De Rollecate bij Dedemsvaart. Eerste directrice werd Theda Mansholt. Haar vader Derk, een socialistische Groningse herenboer en grootvader van Sicco, had een rapport geschreven dat beslissend bleek voor de oprichting.

Het landbouwhuishoudonderwijs werd vanaf 1909 steeds meer geïntegreerd in het reguliere landbouwonderwijs (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Het landbouwhuishoudonderwijs werd in 1919 opgenomen in de Wet op het Nijverheidsonderwijs. Dit gebeurde via een actie van leraressen bij het verwante 'gewone' huishoudonderwijs, die vergelijkbare opleidingen onder één régime geplaatst wilden zien.²³ Alle andere vormen van agrarisch onderwijs bleven buiten de wet. Als gevolg hiervan ging het landbouwhuishoudonderwijs onder het Ministerie van Onderwijs ressorteren terwijl het agrarisch onderwijs verder onder Landbouw of eigenlijk Economische Zaken viel. In landbouwkringen, in de eerste plaats binnen de standsorganisaties, vond men dat laatste een goede zaak omdat op deze wijze een korte lijn met de praktijk van de landbouw gewaarborgd was. Ook voor de pas vormgegeven landbouwhogeschool vond men dat een groot voordeel.

Een tweede innovatie was de opkomst van lagere landbouwscholen, die vanaf 1921 vorm kregen tussen het lager onderwijs en de middelbare landbouwscholen. Ze waren vierjarig en de cursussen van algemeen vormende en praktijkge-

²² Ibidem, 183.

²³ Het was ook al wel voorgekomen dat landbouwhuishoudonderwijs als een aparte stroom aan huishoudscholen werd onderwezen.

richte vakken namen het eerste jaar 10 uren per week in beslag en in de volgende jaren 5 uren per week. Zo kwamen werkzaamheden op de boerderij niet in het gedrang, ook al omdat er de eerste twee jaar 40 weken en de laatste twee jaar maar 30 weken naar school werd gegaan. De scholen waren een onmiddellijk succes; in 1935 waren er al 61 lagere landbouwscholen en 3 lagere tuinbouwscholen met in totaal 869 leerlingen. In 1946 waren die aantallen 127, 18 en 11.904.²⁴ Ze fungeerden als een soort schakel tussen het lager onderwijs en de winterscholen.

Bij de oprichting van de hierboven genoemde scholen waren ook de standsorganisaties actief. Doordat met name de NCB, de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, en de CBTB, de Christelijke Boeren en Tuindersbond, zich hier mee bezighielden, kreeg het aanbod van scholen een verzuild karakter.²⁵ Ook de aan het algemene Koninklijk Nederlands Landbouw Comité (KNLC) gelieerde scholen hadden overigens vaak een algemeen christelijk karakter.

Veranderingen na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het uit drie verdiepingen bestaande gebouw van het agrarisch onderwijs voorlopig intact. Maar binnen werden ingrijpende verbouwingen uitgevoerd. De landbouwhogeschool in Wageningen werd steeds duidelijker de top van het agrarisch onderwijs die enerzijds de resultaten van fundamenteel en toegepast onderzoek dat binnen de instelling werd verricht uitdroeg en anderzijds interacteerde met de maatschappelijke veranderingen die plaatsvonden. Dit leidde tot nieuwe agronomische studierichtingen maar ook tot de incorporatie van een set maatschappijwetenschappen als economie, sociologie, recht, geschiedenis, huishoudstudies, onderwijskunde die zich specifiek op de agrarische sector richtten. Binnen het bestek van dit artikel kan hier niet verder op worden ingegaan, maar in het gedenkboek van de universiteit uit 1993 wordt dit uitvoerig uit de doeken gedaan.²⁶

Doorstroming vanuit de landbouwwinterscholen naar Wageningen vond niet plaats, daarvoor waren de winterscholen te zeer op de praktijk gericht en was eigenlijk hun niveau ook te laag. Dat lag anders met de middelbare land- en tuinbouwscholen. Naast de door het Rijk opgezette scholen in Groningen en Deventer (1912), de zuivelschool in Bolsward (1904), de tuinbouwschool in Utrecht (1948) en de school voor tuin- en landschapsinrichting in Boskoop (1951)²⁷, richtten ook de landelijke koepels van de standsorganisaties eigen scho-

²⁴ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 244.

²⁵ Margreet van der Burg, Ton Duffhues, *Laat ze maar leren. Een eeuw onderwijs van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond* (Tilburg 1998); Rolf van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001) 127-134 en 165-170.

²⁶ Zie noot 20.

²⁷ Deze school was in 1898 gestart als een landbouwwinterschool, kreeg in 1937 een éénjarige vervolgcursus voor tuinaanleg en werd in 1942 hogere opleiding voor tuinarchitectuur H.O.T.A.

len op. Het KNLC deed dit in 1941 in Dordrecht, de KNBTB in Roermond (1947) en Den Bosch (1948 gestart als zuivelschool) en de CBTB in 1957 in Ede welke instelling vrijwel meteen naar Dronten werd verplaatst. Daarnaast kwam er een bijzondere (protestants christelijke) middelbare landbouwschool in Leeuwarden in 1955 en tenslotte was er de middelbare bosbouw en cultuurtechnische school (1953) die in 1904 min of meer voortkwam uit de cursus van de Heidemij en die later van Arnhem naar Velp werd verplaatst, waar in 1974 het landgoed Larenstein werd betrokken.

In 1958 werd het verschillende karakter van beide soorten scholen in de wet vastgelegd. De winterscholen werden middelbare land- en tuinbouwscholen en de bestaande middelbare land- en tuinbouwscholen werden voortaan aangeduid als hogere land- en tuinbouwscholen. Net als bij het technisch onderwijs was er nu dus sprake van een gebouw van vier verdiepingen. Er was een behoorlijke doorstroming van de hogere landbouwscholen naar de Landbouwuniversiteit. In 1965 ging 40 procent van de afgestudeerden van de hogere landbouwscholen door naar Wageningen en de diergeneeskundige faculteit in Utrecht.²⁸ Deze laatste was de opvolger van de veterinaire school.

De meest ingrijpende veranderingen vonden echter plaats bij het lager onderwijs. Hier vond de overgang plaats van een soort leerlingstelsel, dat enkele uren per week in beslag nam naar een school waar de eerste twee jaar een volledige schoolweek werd gedraaid en de laatste twee jaar gedurende 30 weken respectievelijk vier en drie dagen onderwijs werd gevolgd. Dit curriculum werd in 1959 ingevoerd op grond van experimenten die sinds 1950 hadden plaatsgevonden. Hoewel er ruime aandacht voor praktijkvakken was, werd meer dan de helft van de onderwijstijd toch aan algemene kennisvorming besteed. Een aantal leerlingen en/of hun ouders vonden dat maar tijdverspilling. Dit bevorderde de opkomst van de zogenoemde praktijkscholen die voor een groot aantal specialisaties werden opgezet, zoals landbouwmechanisatie, bosbouw, dierveredeling en champignonteelt. Daar werd kennisgemaakt met het echte agrarische werk. Ze werden aanvankelijk vanuit een werkring bezocht als een soort bijscholing, maar werden later – toen de leerplichtleeftijd omhoog ging – volwaardige opleidingen. Bovendien werd in 1964 het leerlingwezen opgezet, dat helemaal op de praktijk was gericht.²⁹ Daarnaast was er nog een woud aan cursorisch onderwijs, ook op middelbaar niveau en op universitair niveau, zoals bij de Groningse Vereniging voor Hooger Landbouwonderwijs.

Het landbouwhuishoudonderwijs, zoals gezegd ondergebracht bij het Ministerie van Onderwijs, was aanvankelijk een vrij onoverzichtelijk conglomeraat van scholen (8 in 1930) en cursussen waaraan in 1930 zo'n 6600 meisjes deelnamen. Dit aantal onderging aanvankelijk nauwelijks uitbreiding, in 1948 waren

²⁸ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 229.

²⁹ A.Ph. de Vries, *Een eeuw agrarisch leerlingwezen* (Wageningen 1989).

het er nog 6600. Maar toen begon een sterke groei. In 1960 waren er al bijna 25.000 leerlingen. Goudswaard en ook Van der Burg en Duffhues schrijven dit succes toe aan de omstandigheid dat dit landbouwhuishoudonderwijs goed inspeelde op de maatschappelijke veranderingen die in Nederland plaatsvonden. De toenemende industrialisatie en verstedelijking maakten het steeds onwaarschijnlijker dat de landbouw ook een nieuwe generatie volledig zou kunnen opnemen. Het landbouwhuishoudonderwijs bood daarom opleidingen voor een breed scala aan verzorgende beroepen, met name buiten de agrarische sector, zoals kinderverzorgster, kokkin, inrichtingsassistente. Bovendien waren er de zogenoemde 'primaire opleidingen', een soort schakelklassen, die meisjes die van de lagere school kwamen de mogelijkheid gaven zich vanuit een algemeen curriculum te oriënteren op voortgezette opleidingen.³⁰ Opvallend is de sterke invloed van de confessionele boerenbonden op deze vorm van onderwijs. Dit hing samen met hun opvatting dat via de vrouwen hele gezinnen beïnvloed konden worden.

De Hogere Landbouwschool in Groningen vlak voor de afbraak in 1986 (Foto: Pim Kooij)

Het agrarisch onderwijs binnen de Mammoetwet

De wet op het voortgezet onderwijs, wegens zijn grote ingreep in de bestaande situatie de Mammoetwet genoemd, werd aangenomen in 1963 en in

³⁰ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 278, Van der Burg en Duffhues, *Laat ze maar leren*, 56-59.

1968 was het hele onderwijs volgens de richtlijnen van deze wet georganiseerd. Dat gold ook voor het agrarisch onderwijs. Het werd ondergebracht bij het nieuwe beroepsonderwijs. De lagere agrarische scholen gingen deel uitmaken van het lbo, het lager beroepsonderwijs, het middelbaar agrarisch onderwijs kwam bij het mbo en het hoger agrarisch onderwijs bij het hbo, het hoger beroeps onderwijs.

Formeel kwam daarmee aan de aparte status van het agrarisch onderwijs een einde, omdat het lager en middelbaar onderwijs, dat tot dan toe niet wettelijk geregeld was, ook onder de Mammoetwet werd gebracht. Maar van een samensmelting was geen sprake. De commissie Geuze, zo genoemd naar haar voorzitter M.A. Geuze, die de wet op het voortgezet onderwijs ook op het agrarisch onderwijs moest toepassen, was er op uit het eigen karakter van dit soort onderwijs te continueren.³¹ Dit ondanks het feit dat in de discussie over de Mammoetwet geregeld naar voren was gekomen dat op alle niveaus van een echte samensmelting sprake zou kunnen zijn. Zo zouden lagere agrarische scholen kunnen smelten met voormalige ambachtsscholen tot brede scholen voor lbo. Middelbare agrarische scholen zouden kunnen opgaan in het mbo en agrarische hogescholen in brede hbo instellingen. Toch is dat maar zeer ten dele gebeurd. Allereerst kwam dat natuurlijk omdat het groene onderwijs onder het Ministerie van LNV bleef ressorteren en een eigen inspectie hield. Bovendien waren veel scholen min of meer eigendom van de standsorganisaties en die gaven die zeggenschap niet graag uit handen

En verder was van belang dat de verschillende vormen van agrarisch onderwijs duidelijk in elkaars verlengde werden geprojecteerd. Zo kwam er bij de meeste hogere landbouwscholen een schakelklas waar leerlingen uit het middelbaar onderwijs hun deficiënties konden wegwerken. En een derde reden waarom het agrarisch onderwijs een aparte stroom bleef was dat er, wellicht meer dan bij het gewone nijverheidsonderwijs, een positievere visie was op praktijkonderwijs.

Over dit praktijkonderwijs liepen de discussies in de vakbladen overigens hoog op. Aanleiding was de terugloop in leerlingenaantal van de lagere agrarische scholen. De minister van LNV constateerde al in 1966 dat dit gedurende de voorgaande 5 jaar was gedaald van ongeveer 21.000 tot ongeveer 15.000. Dat was zo'n 3,5 procent van het cohort jongens dat de lagere school verliet.³² Hij schreef deze daling toe aan het teruglopen van het aandeel van de agrarische sector in de beroepsbevolking.

Een eerste gevolg van deze ontwikkeling was dat scholen beneden de kriti-

³¹ J.H.M. Nas, 'Het landbouwonderwijs en de Mammoetwet', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 4^e jaargang nr. 1, september 1961, 38 e.v.

³² 'Rede uitgesproken door Zijne Excellentie de Minister van Landbouw en Visserij, bij gelegenheid van de opening van de nieuwe R.M.L.S. te Gouda', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 8^e jaargang (1965/66) 195 e.v..

sche grens kwamen en fuseerden met andere scholen. Maar er werd ook naar inhoudelijke remedies gezocht. Zo was er een groep die wilde inzetten op de algemeen vormende vakken en er dus een wat meer theoretische opleiding van wilde maken, gepositioneerd in de buurt van de middenschool die op dat moment vaak als een wenkend perspectief werd gezien. Anderen wilden ook die algemene vorming wel maar daarnaast vooral scholing in een richting die breder was dan de landbouw alleen en die het hele scala van groen en voeding omvatte. Dus voor functies in de levensmiddelenindustrie, aan- en verkoopcoöperaties, bij de plantsoendienst, op het terrein van de bloemsierkunst, bij aanleg en onderhoud van tuinen, de voorlichtingsdienst etcetera.³³ Dit soort scholen zou ook in een stedelijke omgeving kunnen functioneren. Dat zag men ook bij de NCB in, die inmiddels lagere agrarische scholen had gesticht in Eindhoven, Nijmegen, Tilburg en Breda.

Bij het middelbaar agrarisch onderwijs was er in dezelfde vijf jaar juist een stijging van het aantal leerlingen van 5.000 naar 7.000. Dit werd door de minister toegeschreven aan de omstandigheid dat de blijvers in de landbouw zo goed mogelijk geëquipeerd wilden zijn om een bedrijf te leiden. Opvallend is dat in dit verband niet op de verbreding van het onderwijs werd ingegaan, terwijl die toch ook binnen het middelbaar agrarisch onderwijs plaatsvond.

De oprichting van agrarische scholengemeenschappen

Een belangrijke mogelijkheid om de soevereiniteit in eigen kring te behouden, was de vorming van scholengemeenschappen. De standsorganisaties konden dit soms binnen hun eigen organisatie regelen door lagere en middelbare scholen samen te voegen. Soms ook werd er een combinatie van een hogere en een middelbare school gemaakt. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Utrecht in 1964 waar een Rijks Agrarische scholengemeenschap werd gevormd bestaande uit een Rijks Hogere Tuinbouwschool, een Rijks Middelbare Landbouwschool en een nieuw op te richten Rijks Middelbare Tuinbouwschool. In Dordrecht organiseerde het KNLC zelfs een drietrapschool, met lager, middelbaar en hoger agrarisch onderwijs. Voor één van de grootste scholenbezitters, de NCB die in 1971 25 lagere land- en tuinbouwscholen had, 4 middelbare landbouwscholen, 10 vakscholen en 36 huishoudscholen lag deze oplossing aanvankelijk niet zo voor de hand. De directeur van het schoolbestuur van de NCB, G.H.J. Blom, voorzag dat deze scholen alle zouden gaan vissen in dezelfde vijver van 12-16 jarigen en bepleitte het opgaan van de lagere scholen en ook de huishoudscholen in brede scholengemeenschappen.³⁴ De middelbare scholen wilde hij samensmelten tot een instituut waar men overigens pas op 16 jarige leeftijd binnen mocht, na

³³ Chr. Van Nuland, 'Gedachten over het lager land- en tuinbouwonderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderrwijs* 9^e jaargang (1967) 125 e.v.

³⁴ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderrwijs* 13(1971) 29-36.

het lager agrarisch onderwijs doorlopen te hebben, zodat er de facto toch sprake was van een verticale programmering. Voor zo'n uit middelbare agrarische scholen bestaand instituut werd al in 1973 de naam Agrarisch Onderwijs Centrum gebruikt. In tegenstelling tot Blom wilden sommigen dat ook lagere agrarische scholen er deel van zouden kunnen uitmaken, niet als vooropleiding maar als zelfstandige eenheid.³⁵

De koepelorganisatie Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB) vervulde een voorbeeldfunctie met de vorming van een agrarisch instituut dat voornamelijk uit hoger onderwijs bestond. Daartoe werd in 1962 in Den Bosch een combinatie van drie hogere agrarische scholen gevormd. Naast de R.K. Hogere landbouwschool, de R.K. Hogere school voor levensmiddelen-technologie (voorheen zuivelschool), kwam er een R.K. Hogere tuinbouwschool. Deze scholen hadden een gezamenlijk eerste leerjaar en werden in 1968 ondergebracht in één gebouw. De opleiding in Roermond werd afgebouwd en in 1967 gesloten.

De CBTB kwam in een moeilijke spagaat terecht. Als christelijke organisatie wilde zij in de eerste plaats het christelijk onderwijs behouden maar als bijna net zo belangrijke doelstelling zag zij de handhaving van het agrarisch onderwijs en de regelmatige spreiding daarvan over het platteland. Een aanvankelijke terugloop van het aantal leerlingen in het lager agrarisch onderwijs, terwijl sinds 1982 de kabinetten Lubbers met grote bezuinigingsrondes kwamen, maakte de verwezenlijking van beide doelstellingen tegelijk problematisch. Er moest gekozen worden tussen groen of christelijk.³⁶ In de meeste gevallen werd het christelijk, doordat lagere agrarische scholen fuseerden met voormalige ambachtsscholen in het kader van het lhno, het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs. Lagere agrarische scholen gingen ook als voortraject dienen van christelijke mavo's.

Flankerend aan deze concentratieprocessen speelde zich een discussie af over de verbrede school. Dit hing weer samen met de omstandigheid dat het lager beroeps onderwijs in 1973 vierjarig werd, waarbij de reeds bestaande brugklas werd verlengd tot een tweejarige brugperiode, met veel algemeen vormende vakken. In het *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs*, dat al sinds 1958 verscheen en dat wel enigszins werd aangestuurd vanuit het Ministerie van Landbouw³⁷, ontstond vanaf 1973 een uitgebreide discussie over de zogenoemde 'veralgemening'. Volgens W.J. Gerstel, op dat moment hoofd van de afdeling

³⁵ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 15(1973) 113.

³⁶ De passages over het CBTB onderwijs zijn grotendeels gebaseerd op Van der Woude, *Op goede gronden*, hoofdstuk 11.

³⁷ Het blad had lange tijd maar één redacteur annex secretaris die het blad, dat vrijwel maandelijks verscheen, grotendeels volschreef. De eerste waren in dienst van het Ministerie. Sinds 1982 waren de opeenvolgende redacteurs werkzaam in het agrarisch onderwijs. Ze werden door het Ministerie goed en permanent geïnformeerd, terwijl het Ministerie ook het exploitatietekort dekte. Overigens diende het niet klakkeloos als spreekbuis van het ministerie. Er was ruimte voor discussie en dissidente geluiden. Rond de eeuwwisseling nam ook het aantal redacteurs toe. Voor het onderhavige onderzoek was het blad een uitermate belangrijke bron.

landbouwonderwijs van het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch, werd hiermee de invoering van het vak Algemene Technieken bedoeld, een gecombineerde oefening van motorische, cognitieve en affectieve vaardigheden die steeds hun wortels hebben in één van de vijf vormen van het lager beroeps- onderwijs maar die van belang zijn voor alle vijf. Zo kan vanuit het lager agrarisch onderwijs de opdracht geformuleerd worden om een stuk grond in te richten, waarbij rekening gehouden wordt met kosten, gewenste opbrengsten en technische eisen.³⁸

Een aantal onderwijzers zag deze veralgemening vooral als een coup van pedagogen die er op uit waren het lbo de middenschool in te loodsen, die in 1975 met de Contourennota van onderwijsminister Van Kemenade duidelijk vorm had gekregen.³⁹ Dit zou ten koste gaan van het praktijkonderwijs. Van pedagogische zijde werd daar tegenin gebracht dat de veralgemening juist inspeelde op de veranderingen binnen de agrarische sector omdat het probeert 'een leerplan te ontwikkelen waarin alle registers (hoofd, hart, zintuigen) worden opengetrokken en de leerlingen in staat worden gesteld een werkkring te vinden in de verschillende bedrijfstypen binnen de agrarische sector'.⁴⁰ De voorstanders van het praktijkonderwijs deden dit af als softe taal.

Maar aan het eind van de jaren 70 van de vorige eeuw, werden de weinige overgebleven 'productiescholen', kleine op de praktijk gerichte agrarische scholen, wat meewarig bekeken en werd gewezen op het succes van de lagere agrarische scholen die in een horizontaal (brede lbo) verband waren ondergebracht of in een verticaal verband (samen met middelbare agrarische scholen). Dit succes was inderdaad niet gering. De terugloop aan het begin van het decennium was volledig tot staan gekomen en tussen 1972 en 1978 was het leerlingental gegroeid van 12.707 tot 25.984.⁴¹ Door de voorstanders van verbreding werd dit natuurlijk uitgelegd als een goedkeuring voor het model waarin voorwaarden werden geschapen voor een brede beroepskeuze. Maar ook de keuze van veel ouders voor kleine groene scholen speelde hierbij mee.

In 1986 waren er 101 scholen voor lager agrarisch onderwijs – de naam landbouwonderwijs werd niet meer gebruikt – die in een categoriaal groen kader opereerden. 29 scholen maakten deel uit van een brede scholengemeenschap. In dat laatste geval zat de schoolleiding met het probleem dat deze scholen onder het Ministerie van LNV vielen en de rest onder het Ministerie van Onderwijs. Dat gaf allerlei problemen bij het samenstellen van de lessentabellen en leraars-

³⁸ W.J. Gerstel, 'Algemene technieken', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 16 (1974) 133-135.

³⁹ G.L. v.d. Weide, 'De ware aap uit de mouw', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 17(1975) 53-58.

⁴⁰ D. v.d. Lagemaat, '100 jaar veralgemening bij het Lager Agrarisch Onderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 18(1976) 64-66.

⁴¹ A. Leeuwis, 'Enkele overpeinzingen over het landbouwonderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 21(1979) 20-23.

lesuren omdat beide ministeries verschillende normen hanteerden.⁴²

Deze problemen hebben ongetwijfeld bijgedragen tot een verdere stroomlijning van het onderwijs in grotere eenheden, maar belangrijker in dit verband was toch de basisvorming. De vormgeving daarvan startte in 1986 met de verschijning van een door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geschreven rapport.⁴³ Vanuit de motivering dat de meeste leerlingen die de basisschool verlieten nog niet in staat waren een beargumenteerde keuze voor een vervolgopleiding te doen, bepleitte dit rapport een algemene vorming van drie jaar waarna een keuze voor specifiek onderwijs gemaakt kon worden. Uiteindelijk kwam er een basisvorming op twee niveaus waarbij het ene een voortraject vormde voor het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs en het tweede, al snel voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) genoemd, opleidde voor het beroepsonderwijs.

Op dat moment werden de brede scholengemeenschappen met een groen tintje steeds minder een optie voor de Directie Onderwijs van het Ministerie van LNV. Daar bestond toch de wens dat ook binnen de basisvorming de band met de praktijk van de landbouw in brede zin zou blijven bestaan. De beste garantie daarvoor werd geboden door Agrarische Onderwijs Centra (AOC) combinaties van lagere en middelbare agrarische scholen waar de basisvorming kon uitmonden in middelbaar agrarisch beroepsonderwijs. Ondanks onderwijskundige bezwaren ging de Minister van onderwijs akkoord met deze constructie.⁴⁴

Door het ministerie werd een coördinatiecommissie aangesteld, onder leiding van ir. A.G.D.M. Vercauteren om het proces te begeleiden. De basisvorming werd bij de wet aangenomen in 1990 en moest vanaf 1993 geëffectueerd worden. Tussen die jaren ontstond er een drukke vrijage en huwelijksmarkt bij de lagere en middelbare agrarische scholen. Bestaande combinaties werden uitgebreid. Sommige scholen gingen vreemd door over te lopen naar een andere combinatie die soms ook een andere levensovertuiging uitstraalde. En sommige scholen probeerden zo lang mogelijk op eigen benen te blijven staan. De emoties liepen soms hoog op, ook al omdat de standsorganisaties hun directe zeggenschap over de meeste scholen moesten inleveren.

Uiteindelijk ontstonden 21 AOC's. Ze moesten voor het lager agrarisch onderwijs gedeelte minimaal 120 leerlingen omvatten en voor het middelbaar 400 leerlingen. Er gingen 48 middelbare en 71 lagere agrarische scholen op in deze AOC's, met in totaal ongeveer 32.000 leerlingen. Ze hadden 29 middelbare nevenvestigingen en 51 lagere nevenvestigingen, die voor het overgrote deel uit voorheen aparte scholen bestonden. 43 lagere scholen bleven buiten deze oplei-

⁴² Pieter Boetzkes, 'Scholengemeenschappen met agrarische afdeling', *Land- en tuinbouwonderwijs* 28 (1986) 12-18.

⁴³ Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, *Basisvorming in het onderwijs* ('s-Gravenhage 1986).

⁴⁴ Hans Hermesen, 'Minister Deetman vindt AOC-model acceptabel', *Land- en tuinbouwonderwijs* 29 (1987) 21.

dingscentra, op één na bleven ze deel uitmaken van brede scholengemeenschappen.⁴⁵ Met name in Limburg verliep de AOC vorming moeilijk omdat de medezeggenschapsraad van de middelbare tuinbouwschool, die uit een brede scholengemeenschap was losgeweekt, dwars lag. Maar om zelfstandig te kunnen blijven was de norm 600 leerlingen en dat werd niet gehaald. Daarnaast dreigde de middelbare school in Horst, ook als nevenvestiging, ten onder te gaan aan de zuigkracht van Roermond en het Noord-Brabantse Helmond.

Terwijl de vorming van AOC's nog in volle gang was, dienden zich in 1992 alweer nieuwe complicaties aan. De eerste was dat de nieuwe minister van Landbouw, P. Bukman, een commissie instelde die na moest gaan of het agrarisch onderwijs niet beter naar het Ministerie van Onderwijs zou kunnen overgaan. De commissie, onder leiding van oud-premier en minister van Landbouw B. Biesheuvel kwam al binnen een jaar met een eindrapport *Schering en inslag*. De voor het landbouwonderwijs belangrijkste conclusie was, dat dit het beste bij Landbouw kon blijven omdat alleen op deze wijze een geïntegreerd sectorbeleid kon plaatsvinden waarin onderzoek, voorlichting en onderwijs optimaal interacteerden. Om deze specifieke situatie te accentueren werden de regionale inspecties voor het landbouwonderwijs geconcentreerd in Utrecht in de Inspectie LOK (Landbouwonderwijs en Kennisprogramma's).

Een tweede probleem vormde de vorming, vanaf 1996, van regionale opleiding centra (ROC), brede onderwijsinstellingen waarin secundair beroepsonderwijs, volwasseneneducatie, vormingswerk en basiseducatie voor allochtonen (NT2, Nederlands als tweede taal) gecombineerd werden. Dit initiatief stond haaks op de categorale AOC's en vandaaruit werden ROC's van meet af als een bedreiging gezien.

Bij al dit fusiegeweld waren de praktijkscholen wat in het nauw gekomen. In 1992 fuseerden de 11 scholen tot drie innovatie en praktijkcentra (IPC's): dierlijke sectoren met drie locaties, plantaardige productie en levensmiddelen-technologie met eveneens drie locaties en IPC groene ruimte in Schaarsbergen. De overige scholen werden gesloten. Dit bleek het begin van een lange lijdensweg waarbij steeds de gedwongen winkelnering van de AOC's en scholengemeenschappen met groen onderwijs – het afnemen van leerlingweken – ter discussie stond. Die bepaalden liever zelf waar ze hun praktijklessen inkopen. De IPC's zouden zich meer met cursussen op de markt moeten richten. Er werd een proces van verzelfstandiging ingezet dat in 2006 zijn beslag kreeg. Inmiddels zijn plant en dier al gefuseerd (2000) en zijn nog enkele scholen gesloten. Maar uiteindelijk lukt het de resterende wel met cursussen als 'omgaan met machines', 'aanleggen van bestrating' en dergelijke het hoofd boven water te houden.

⁴⁵ *Agrarisch Onderwijs* 33 (1991) afl. 5, 11.

Concentratie in het hoger agrarisch onderwijs

Bij de AOC-vorming werden de hogere agrarische scholen niet betrokken. Zij raakten meer op elkaar aangewezen en zochten soms toenadering tot universiteiten en hogescholen. De Directie Landbouwonderwijs was een groot voorstander van categorale schaalvergroting, taakverdeling en concentratie, een *adagium* dat in de jaren 1980 binnen het gehele wetenschappelijke onderwijs werd uitgedragen. Zij verkoos dit boven regionale samenwerking in brede instituten. Om het proces te bespoedigen werd in 1986 de minimale omvang van agrarische hogescholen gesteld op 600 leerlingen. Een norm die overigens voor alle hbo scholen gold. Daarmee kwam zeker de helft van de 12 agrarische hogescholen in de gevarenzone: de Rijks hogere school voor levensmiddelentechnologie in Bolsward, de vroegere zuivelschool, de Christelijke hogere landbouwschool in Leeuwarden, de 300 leerlingen tellende Hogere tuinbouwschool in Utrecht, de Hogere agrarische school (Has) in Dordrecht met 450 leerlingen, de Rijks hogere school voor tuin- en landschapsarchitectuur in Boskoop (400 leerlingen), en de Hogere bosbouw- en cultuurtechnische school op Larenstein (425 leerlingen). Geen problemen waren er voor het Van Hall Instituut in Groningen (750 leerlingen), de tropische Has in Deventer (850), de christelijke Has in Dronten (700) en de meer dan 1000 leerlingen tellende agrarische hogescholen in Den Bosch.⁴⁶ Te klein was wel de STOVA in Wageningen met 300 leerlingen maar deze ‘Stichting tot Opleiding van Analisten’ was pas in 1983 omgezet in een hogeschool en nog volop in de groei. En daarnaast was er nog de STOAS, de in 1981 opgerichte ‘Stichting tot Ontwikkeling van Agrarische Onderwijskunde en Scholing’, die de agrarische lerarenopleiding ging aansturen en zich ontwikkelde van applicatiecursussen aan sommige hogescholen tot een volwaardige vierjarige opleiding, met locaties in Dronten, Den Bosch en Wageningen.

In Friesland werd het probleem van de kleinschaligheid nog hetzelfde jaar opgelost met een fusie van de scholen in Bolsward en Leeuwarden tot de Agrarische hogeschool Friesland die toen 700 leerlingen telde. Beide locaties bleven aanvankelijk in gebruik.

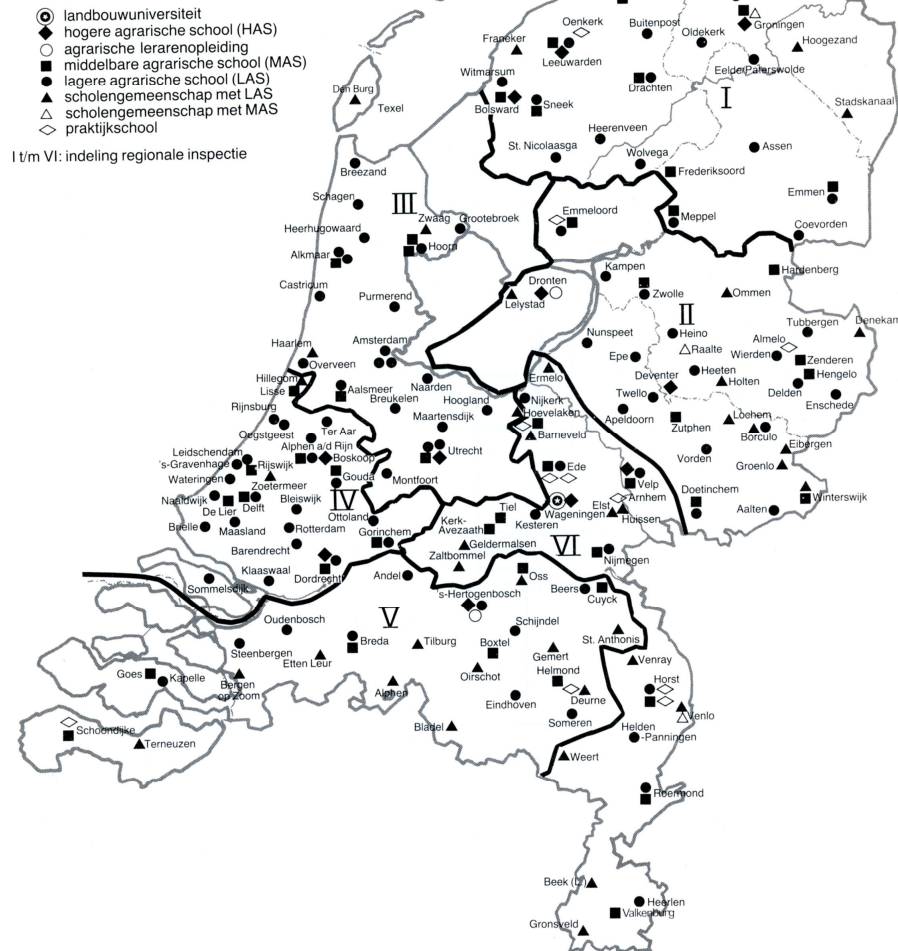
Boskoop en Larenstein bleken ook op elkaar aangewezen en fuseerden na enige omtrekkende bewegingen in 1988. Daar sloten ook de Has in Deventer zich bij aan en de Wageningse Has. Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein werd de nieuwe naam. Onderwijs werd ook nog op de oude locaties gegeven. In 1994 werd in Velp op het landgoed Larenstein nieuwbouw geopend. Daar trokken de opleidingen van Boskoop en Wageningen bij in. Deventer bleef, ten gevolge van een sterke lobby nog op de oude locatie.

Wat zwalkend was de Utrechtse hogeschool. Samenwerking met de andere KNLC school in Dordrecht lag voor de hand. Maar daar had men in Dordrecht

⁴⁶ Hans van Nassau, ‘Sectorale samenwerking in het hoger agrarisch onderwijs’, *Land- en tuinbouwonderwijs* 27 (1985) afl.1, 4-6.

niet zoveel zin in. Daar verwachtte men het op eigen kracht wel te kunnen redden met de invoering van de nieuwe studierichting agrarische bedrijfskunde en samenwerking met de lokale hogere technische school. Enkele jaren later, in 1989, toen Utrecht inmiddels een blauwtje had gelopen in Velp en Wageningen werd door het KNLC alsnog tot een fusie met Dordrecht besloten. De fusieschool werd verplaatst naar Delft waar zij eerst ging samenwerken met de Hogere Technische Hogeschool in Rijswijk en toen dat spaak liep, begin 2000 fuseerde met de op diverse plaatsen in Holland opererende algemene Ichthus Hogere

AGRARISCHE SCHOLEN IN NEDERLAND

Agrarische scholen in Nederland in 1986 (Bron: Landbouwonderwijs in beeld 1985-1986)

school, die twee jaar later met een drietal andere hogescholen de mega hogeschool InHolland vormde. Door op deze wijze te ‘verdwijnen’ werd Delft een buitenbeentje onder de hogere agrarische opleidingen, waarbij het voordeel van additionele opleidingen in de buurt werd getemperd door een geringe zichtbaarheid.

Het Van Hall Instituut in Groningen zocht het aanvankelijk niet in concentratie maar in taakverdeling. Het zette de uiterst populaire richting milieukunde op waarbij werd samengewerkt met de technische afdeling van de Groningse Hanze Hogeschool en de Groningse universiteit. Ook het betrekken van een nieuw gebouw in 1987, omdat het oude plaats moest maken voor het hoofdkantoor van de PTT, zorgde voor een extra toeloop. Toen werd de school echter geconfronteerd met een koehandel tussen de Friese en Groningse Commissaris van de Koningin, het zogenoemde herenaccord. Als compensatie voor de concentratie van een noordelijk orkest en conservatoriumactiviteiten in Groningen, kreeg Leeuwarden in 1991 het Van Hall instituut, dat moest fuseren met de Agrarische hogeschool Friesland. In 1996 werd Van Hall, ondanks hevig tegenstribbelen van een deel van het personeel, ook daadwerkelijk naar Leeuwarden verplaatst. Ondanks concentratie in aantrekkelijke nieuwbouw, waar ook de levensmiddelentechnologie uit Bolsward introk, betekende deze fusie een substantiële terugloop van het aantal leerlingen.

Al sinds het begin van de jaren 1990 werd er ook wel gepraat over een samengaan van de toenmalige Landbouwniversiteit in Wageningen en agrarische hogescholen. Motieven waren onder meer dat de universiteit ‘vermaatschappelijkte’, terwijl de hogescholen meer behoefte kregen aan een wetenschappelijke insteek.⁴⁷ Bovendien zag het er naar uit dat in de toekomst aan beide instellingen bachelor en master opleidingen gesitueerd zou worden, waarbij doorstroming mogelijk moest zijn. Pas tien jaar later zou dit geëffectueerd worden, maar slechts ten dele en langs een omweg. Larenstein vormde, na een mislukte vrijage in 1997 met de Christelijke agrarische hogeschool in Dronten op 1 januari 2000 een holding met het Van Hall Instituut. Een officiële fusie vond plaats in 2003. Een jaar later trad Van Hall-Larenstein, dat inmiddels 4400 studenten telde, toe tot Wageningen Universiteit. Daarmee verdubbelde het aantal studenten aan deze instelling ongeveer. De opleidingen in Larenstein en Deventer werden in 2006 naar Wageningen overgebracht en kregen, zodra het nieuwe Forum gebouw klaar was, daar een plaats.

Hogeschool Dronten volgde uiteindelijk een andere strategie. Hier werd aansluiting gezocht bij een grote AOC, het Groenhorst College, waarmee in 2004 de Aeres-groep werd gevormd, met een bestuurscentrum in Ede. Daar sloot zich ook de STOAS hogeschool bij aan. Die werd daarbij losgemaakt uit de STOAS-

⁴⁷ *Landbouwniversiteit en Agrarische Hogescholen – samen uit samen thuis?* (Wageningen 1993).

holding waar sinds 1992 ook een kleine onderzoekspoot in zat en een afdeling voor dienstverlening. Deze waren opgericht omdat de subsidies terugliepen en het nodig was om geld uit de markt te halen om de lerarenopleiding overeind te houden. Op het hoogtepunt waren er meer dan 500 werknemers. Er vond leer-middelenontwikkeling plaats, ICT activiteiten en er werd onder andere belangrijk onderzoek gedaan naar de loopbaan van afgestudeerden van het agrarisch onderwijs.⁴⁸ Maar die combinatie werd uiteindelijk toch wat problematisch omdat private en publieke middelen te veel door elkaar gingen lopen.⁴⁹ In Dronten werd duidelijk ingezet op de vorming van een kenniscentrum. Die centra komen hierna aan de orde.

In Den Bosch was in 1997 de naam van de agrarische hogeschool veranderd in HAS Den Bosch, waarbij HAS geen afkorting inhield want het college van bestuur wilde af van de term agrarisch omdat het te eenzijdig naar de traditionele landbouw verwees, terwijl er ook opleidingen als bedrijfskunde, milieutechnologie, levensmiddelentechnologie waren en er binnen de oude opleidingen steeds meer aandacht kwam voor plattelandsbeleid en natuurbeheer. In dat jaar kwam er een nieuwe behuizing waar ook STOAS onderdak vond. Toen STOAS opging in de Aeres-groep, bleef de locatie in Den Bosch gehandhaafd naast die in Dronten. Met HAS Den Bosch werd een strategische alliantie gesloten.

In een spraakmakend rapport uit 1996 van de Rotterdamse ex-minister, burgemeester en hoogleraar Bram Peper, die door het Ministerie van LNV was gevraagd advies uit te brengen over de toekomstige koers van het hoger en universitair agrarisch onderwijs, werd voorgesteld alle agrarische hogescholen samen te voegen tot één landelijke HAO-Nederland. Zover is het anno 2008 dus nog niet gekomen. Van de 12 hogescholen zijn er nog vier over, die zijn verankerd in respectievelijk een universiteit, een brede hogeschool, een alliantie met een AOC, terwijl HAS Den Bosch domicilie heeft gekozen op een onderwijsboulevard waar meer hoger beroepsonderwijs is gevestigd, alsmede een mbo school van Helicon opleidingen en de AOC die Oost-Brabant en een deel van Gelderland bestrijkt.⁵⁰

Nieuwe ronde, nieuwe kansen

‘En toen waren er nog achttien...’ kopte *Agrarisch Onderwijs*, zoals het blad *Land- en tuinbouwend onderwijs* inmiddels was gaan heten, in december 1995. Daarmee werd gewezen op de fusies van de AOC’s Flevoland College en Groenhorst College. Het Flevoland College zat met 885 leerlingen ruim onder de nieuwe

⁴⁸ M.C.Gimbrère en H.R.M.Smolders, *De arbeidsmarkt van het HAO, meting 1995* (Wageningen 1997).

⁴⁹ De onderzoeksactiviteiten werden trouwens in 2007 stopgezet omdat acquisitie steeds moeilijker werd.

⁵⁰ In de tuin van HAS Den Bosch zal nieuwbouw plaatsvinden voor een tweede groene mbo school die vanuit Boxtel naar Den Bosch zal worden verplaatst.

opheffingsnorm. Probleem was wel dat de beoogde partner de enige protestants-christelijke AOC was. Dit werd opgelost door er een school op algemeen christelijke grondslag van te maken. Een soort CDA-school dus. Er ontstond zo een mammoetschool met zo'n 3000 leerlingen – 500 vbo, 1600 mbo en 900 in het leerlingwezen – met negen locaties in de provincies Utrecht, Gelderland en Flevoland en een hoofdvestiging in Barneveld.

Dit was al de derde AOC fusie. In 1994 was al het Clusius College gevormd uit de AOC's Alkmaar en Hoorn die in totaal tien scholen omvatten, terwijl vrijwel tegelijkertijd het Elema College uit Emmen/Assen/Paterswolde samenging met AOC Frederiksoord, Meppel, Wolvega in het Terra College met 2900 cursisten. Drie jaar later zou dit Terra College alweer fuseren met AOC Noord in Groningen die onder meer in het voormalige gebouw van het Van Hall Instituut zat.

Een belangrijke impuls voor deze nieuwe fusieronde, vormde de al genoemde instelling van ROC's, die begin 1998 afgerond moest zijn. Om het tegen deze grote een hele provincie bestrijkende scholengemeenschappen op te kunnen nemen, leek een substantiële kritische massa noodzakelijk. Bovendien was in de nieuwe wet 'Educatie en beroepsonderwijs' (WEB), die de komst van ROC's omkaderde, de opheffingsnorm in het beroepsonderwijs opgetrokken tot 1200 leerlingen. De AOC's werden niet gedwongen om in deze ROC's op te gaan, maar tijdens het kamerdebat over de WEB werd door diverse sprekers gesuggereerd dat het op termijn wel zou moeten gebeuren.

Zover is het echter niet gekomen al is er in een enkel geval wel gefuseerd. Dat gebeurde in 2002 toen AOC West-Brabant samenging met ROC West-Brabant. Op bestuurlijk niveau althans, want een totale fusie was voor de onder verschillende ministeries vallende instellingen moeilijk te realiseren. Deze combinatie was helemaal in lijn met het advies van de Stuurgroep Evaluatie WEB, die een nauwe samenwerking van AOC's met ROC's bepleitte.⁵¹ De lagere opleidingen, sinds de invoering van de basisvorming voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) genoemd, zaten daarbij in de weg en zouden afgesplitst moeten worden in de richting van scholengemeenschappen voor voortgezet onderwijs.

Bij de AOC-vorming waren al een aantal agrarische scholen naar deze scholengemeenschappen vertrokken, zodat in 1998 er 39 van die gemeenschappen waren met een groene afdeling. Ze boden niet echt een wenkend perspectief. De meeste waren zeer klein en de bekostiging verliep, anders dan bij AOC's die een *lump sum* van LNV kregen, via gemeenten die vaak geen oog hadden voor de specifieke vereisten van groen onderwijs. Zo waren er meestal geen regelingen met de praktijkscholen. Ook de omstandigheid dat eerst twee jaar een algemeen programma gevolgd werd en dat pas daarna de groene variant binnen

⁵¹ Pieter Boetzkes, 'Stuurgroep houdt vast aan opsplitsing aoc's', *Vakblad groen onderwijs* 43 (2001) afl. 12, 8-10.

beeld kwam, maakte dit groene onderwijs wat marginaal. Die basisvorming was er op de AOC's ook wel, maar door het specifieke karakter van die scholen, had et onderwijs van meet af aan een groen randje.⁵²

Het moet zo rond de eeuwwisseling voor schoolbesturen extreem moeilijk zijn geweest om een koers uit te zetten. Voortdurend kwamen impulsen uit de politiek die voor commotie zorgden en tot actie aanzetten. Naast de zaken die hier genoemd zijn, speelde ook nog dat bij iedere kabinetsformatie het voortbestaan van het Ministerie van LNV ter discussie werd gesteld. Daar kwam nog bij dat de woordvoerders in de Tweede Kamer van de PvdA en D66 als hun mening ventileerden dat de AOC's beter overgeheveld konden worden naar het Ministerie van Onderwijs. En de mening van de opeenvolgende landbouwministers over deze zaak verschilde ook steeds. Zo leek het er op dat minister Brinkhorst weinig problemen met deze herpositionering zou hebben. Een indicatie hiervan was ook dat na een lange discussie in 2003 werd besloten dat de inspectie LOK zou opgaan in de algemene onderwijsinspectie die onder het Ministerie van OCW ressorteerde.

Ondanks, of wellicht dank zij, deze commotie gingen de fusies van AOC's gewoon door. In 1998 waren er nog maar 14 over en in datzelfde jaar kondigden vier AOC's in west Nederland aan dat ze op termijn zouden samensmelten tot één AOC met 30 locaties. Het betrof het Florens college, de Groene Delta, het Groen College en Midden-Nederland. Maar inmiddels had zich de volgende gekmaker al weer aangediend: de gemengde leerweg.

De gemengde leerweg, kwalificaties en competenties

De gemengde leerweg was een innovatie waarmee staatssecretaris van Onderwijs, Tineke Netelenbos, wilde worden bijgezet in het Pantheon der onderwijsvernieuwing. Zij ontleende deze aan een rapport *Recht doen aan verscheidenheid*, van de commissie Van Veen uit 1995 dat de instelling, volgend op twee jaar basisvorming, van vier leerwegen bepleitte: een theoretische die opleidde voor mbo en havo, een (kader)beroepsgerichte die leidde naar lange opleidingen in het secundair beroepsonderwijs, een gemengde met een combinatie van algemene en beroepsgerichte vakken en een arbeidsmarktgerichte (basisberoepsgericht). Deze laatste was bedoeld voor de kleine groep die na deze leerweg niet meer verder naar school zou gaan. Om deze leerwegen mogelijk te maken was het noodzakelijk dat vbo scholen, waar het onderwijs tot dan toe op A, B, en C niveau werd gegeven, fuseerden met scholen voor middelbaar algemeen vormend onderwijs (mavo) die een C en een D niveau kenden.

Voor de AOC's was met name de gemengde leerweg een uitdaging, omdat die in principe een groot aantal vervolgmogelijkheden had, die men met het

⁵² Pieter Boetzkes, 'Dit probleem is nooit voor 100 procent op te lossen', *Vakblad groen onderwijs* 40 (1998) afl. 17, 18-20.

mbo voor een deel zelf in huis had. Volgens het rapport zou deze gemengde leerweg worden toegekend aan scholengemeenschappen die zowel een vbo – voorbereidend beroepsonderwijs zoals het lbo inmiddels genoemd werd – als een mavo school omvatten. Bovendien moesten de AOC's zorgen voor compensatie van de terugloop van leerlingen, omdat de individuele opleidingen zouden worden opgeheven en vervangen door wat een 'hulpstructuur' genoemd werd.

Dus begon een aantal AOC's voortvarend gesprekken met mavo scholen. Maar de staatssecretaris had liever dat de beweging de andere kant op ging, in de richting van brede scholengemeenschappen.⁵³ Dat leidde tot mistgordijnen, verzoeken om duidelijkheid en kamervragen die niet veel meer opheldering opleverden dan dat bij fusie met een perifere mavo wel een gemengde leerweg zou worden binnengehaald. De wet werd van kracht in 1998 terwijl het leerwegonderwijs startte in 2001. Maar toen had lang nog niet iedere AOC de zaak op orde. In 2006 waren er nog zeven vmbo scholen – de m was er inmiddels bijgekomen om aan te geven dat het om voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs ging – die geen gemengde leerweg hadden, omdat andere scholen niet wilden dat deze op de betreffende AOC locatie aangeboden werden. Soms werd dat opgelost door de leerlingen voor een aantal lessen per bus naar een nevenvestiging te vervoeren waar dat probleem niet gold.⁵⁴ Met de 'hulpstructuur' ging het wat gemakkelijker. De afdelingen voor individueel beroepsonderwijs werden zonder veel problemen omgezet in afdelingen voor leerwegondersteunend onderwijs, waarvoor alsnog de bestaande bekostigingsstructuur werd gehandhaafd.

De leerwegen vormden een voortraject voor de kwalificatiestructuur die vanaf 1992 in het mbo was ingevoerd. Er werd daar sindsdien gewerkt met eindtermen die op hun beurt vertaald werden in deel- en eindkwalificaties die werden gemarkeerd door certificaten en diploma's. De inhoud van die door de overheid goedgekeurde kwalificaties werd bepaald door de maatschappelijke behoeften maar ook door de wensen van het bedrijfsleven. De bepaling daarvan was niet gemakkelijk en bovendien werden de opstellers daarvan geconfronteerd met snel veranderende verwachtingspatronen. Tevens moesten er verschillende niveaus worden aangebracht. Maar deze operatie werd door onderzoekers wel als innovatief geëvalueerd.⁵⁵

In het mbo ontstond een kwalificatiestructuur van vier niveaus met verschillende instroomeisen en doorstroommogelijkheden. Niveau 1 (0,5-1 jaar) werd de assistent-opleiding genoemd, niveau 2 (2-3 jaar) de basisberoepsopleiding, niveau 3 (2-4 jaar) de vakopleiding en niveau 4a (3-5 jaar) de middenkaderopleiding, terwijl op niveau 4b de vakopleiding afgerond kon worden met een spe-

⁵³ Ton van den Born, 'VBO-groen knokt voor gemengde leerweg', *Agrarisch onderwijs* 37 (1995) afl. 16, 6-9.

⁵⁴ Pieter Boetkes, 'Maximale bestuursdruk voor gemengde leerweg', *Vakblad groen onderwijs* 48 (2006), afl.2, 16-19.

⁵⁵ P.M. Gielen en R.J.M. le Rütte, *Herkennen en erkennen. Op weg naar transparant landbouwonderwijs* (Wageningen 1998).

cialistenopleiding van 1 tot 2 jaar. Tussen de niveaus waren verschillende doorstroommogelijkheden. Van niveau 4 was doorstroming naar het hoger beroeps-onderwijs mogelijk. De opleiding kon gevolgd worden in deeltijd, meestal een dag, naast een werkkring (beroepsbegeleidende leerweg) of voltijds (beroepsopleidende) leerweg.

In het begin van de 21^e eeuw kwam de kwalificatiestructuur opnieuw in discussie. Nu werd de koers verlegd naar competentiegericht onderwijs. Competenties zijn gedefinieerd als een ‘handelingsbekwaamheid, bestaande uit clusters kennis, vaardigheden en attitudes, die een organisatie of een persoon in staat stellen excellente prestaties te leveren’⁵⁶ Met name een goede aansluiting met het bedrijfsleven bepaalt de gewenste competenties. Kennis komt op de tweede plaats, vaardigheden zijn veel belangrijker. En voor het verwerven van competenties is de klassikale methode niet zo geschikt. Zelfstudie met behulp van digitale leermiddelen, begeleiding op aanvraag, reflectiegesprekken, probleemgestuurd of probleemgericht groepswork zijn geschiktere werkvormen voor het behalen van competenties, vinden pedagogen. Uiteraard heeft dit ‘nieuwe leren’ ook weer heftige reacties opgeroepen. Voorstanders van klassikale kennisoverdracht zien het als een effectieve bezuiniging door schoolmanagers die de leraren marginaliseren, terwijl bevlogen onderwijsvernieuwers het als de innovatie van de eeuw aanprijzen. Bij gebrek aan effectmetingen bestaat de discussie voornamelijk uit het betrekken van patstellingen.

Groen onderwijs als aparte stroom

Met de vorming van AOC’s behield het groene onderwijs zijn status aparte binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Weliswaar was een deel van de lagere agrarische scholen bij de basisvorming opgegaan in brede scholengemeenschappen en had in een enkel geval een ROC een middelbare agrarische opleidingen ingelijfd, maar het gros van de agrarische scholen was opgegaan in herkenbare groene units. Bovendien waren de landbouwhuishoudscholen die onder het Ministerie van Onderwijs vielen als aparte scholen verdwenen, wat er voor zorgde dat relatief meer meisjes een opleiding aan een AOC gingen volgen. Met name de nieuwe studierichtingen diervverzorging en bloemschikken/ bloembinden waren onder meisjes populair.

In de nu volgende tabellen wordt een overzicht gegeven van aantallen scholen en leerlingaantallen, waarbij tevens wordt gekeken naar verdeling over de seksen en de relatieve groei van het agrarisch onderwijs vergeleken met het totale beroepsonderwijs.

Tabel 1 laat goed zien hoe het agrarisch lager onderwijs niet is meegekrompen met de agrarische sector. Omstreeks 1955 zette wel een daling in maar die kwam aan het eind van de jaren 1960 tot staan, waarna een stijging inzette. Dit

⁵⁶ Pieter Boetzkes, ‘Competentiegericht onderwijs wint terrein’, *Agrarisch onderwijs* (2000) afl. 9, 8-10.

hing samen met de omstandigheid dat de groene scholen een kleinschalig tegenwicht vormden tegen de enorme mammoetscholen. Het waren scholen met meerdere vestigingen op het platteland, zodat de leerlingen reizen naar de stad bespaard werd. In de loop der tijd moest het daar toch wel van komen omdat de AOC vorming gepaard ging met een concentratie van locaties. Bovendien waren de AOC's gebaat bij een stedelijke omgeving, omdat hier de verbreding van de opleiding zowel in de richting van meer theorie als van een aantal nieuwe, deels urbane, beroepen aantrekkingskracht uitoefende.

Tabel 1 De ontwikkeling van het lager agrarisch onderwijs (later vmbo)

Jaar	Scholen ^a	leerlingen	% meisjes	% jongens	% beroeps- onderwijs ^b
1925	14	869	0	100	4,6
1935	72	5.590	0	100	15,7
1946	145	11.904	0	100	22,2
1955	287	21.736	0	100	25,3
1965	246	16.209	1	99	
1975	134	20.089	21	79	4,0
1985	131	35.404	29	71	9,8
1995	68	19.860	45 ^c	55	
2005	74 ^d	34.824			

^a exclusief vakscholen en landbouwhuishoudscholen; ^b tot en met 1975 laten de statistieken alleen toe het percentage voor jongens te berekenen; ^c dit verhoudingspercentage is inclusief de leerlingen die de groene richting op een scholengemeenschap volgden. Het totaal met hen erbij was 23.276; ^d opgenomen in 12 AOC's. Het Brabantse Prinsentuincollege dat tot een ROC behoort maar zich als een AOC gedraagt, is meegeteld. De leerlingen op groene afdelingen van scholengemeenschappen zijn niet meegeteld.

Bronnen: CBS, *De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland* (Utrecht 1951 en 's-Gravenhage 1966); CBS, *Het onderwijs vanaf 1950* (Voorburg/Heerlen 1992); CBS, *Statistiek van het land- en tuinbouwonderwijs* (1957 en 1965-66); CBS, *Statistiek van het beroeps- en landbouwonderwijs* (1975-76); Ministerie van Landbouw en Visserij Directie Landbouwonderwijs, *Landbouwonderwijs in beeld 1984-1985, 1985-1986* ('s Gravenhage 1986, 1987). Ministerie van LNV Directie Wetenschap en Kennisoverdracht, *Statistische informatie agrarisch onderwijs 1995* (Den Haag 1996); Website AOC raad.

De statistiek lijkt aan te geven dat de populariteit van de groene scholen in de jaren 1990 wat minder was. Dat was ook wel het geval maar daar moet bij aangetekend worden dat het leerlingwezen in 1995/96 8180 leerlingen trok, die in 2006 als reguliere leerlingen zouden zijn aangeduid. Dat neemt echter niet weg dat rond de eeuwwisseling een nieuwe succesperiode aanbrak. Het aantal vmbo leerlingen op AOC's steeg van 21.761 in 1996/1997 naar 31.059 in

2000/2001.⁵⁷ De obstructie van een aantal brede scholengemeenschappen van de instelling van gemengde leerwegen aan AOC's is in het licht van deze ontwikkeling wel begrijpelijk.

Tabel 2 De ontwikkeling van het middelbaar agrarisch onderwijs

Jaar	scholen ^a	leerlingen	% meisjes	% jongens	% beroeps- onderwijs ^b
1875	2	39			
1885	3	93			
1895	6	290			
1905	14	401			14,1
1915	22	724			17,2
1925	34	1.416			25,2
1935	36	1.538			24,0
1946	38	3.802			28,4
1955	61	4.168			28,7
1965	61	5.023	4	96	
1975	48	7.861	11	89	
1985	49	18.537	18	82	
1995	19	25.010	36	64	
2005	12 ^c	24.997			5,5

^a exclusief kort middelbaar agrarisch onderwijs; ^b tot en met 1975 laten de statistieken alleen toe het percentage voor jongens te berekenen; ^c met 61 locaties

Bronnen: zie tabel 1 + CBS/LEI, *Land en tuinbouwcijfers 2006/2007* + Inspectie van het onderwijs, *Onderwijsverslag 2005/2006*.

Wel waren er aan de AOC's zorgen over de doorstroming naar het groene middelbaar beroepsonderwijs, omdat het leerlingenaantal hier na 1995 stagneerde. Dit werd toegeschreven aan het slechte imago van beroepen in de groene sector. Ondanks het hanteren van weidse schoolnamen en het wegstoppen van de aanduiding 'agrarisch', bleef het moeilijk om van het 'boerenschool' imago af te komen. Het aandeel in het totale middelbaar beroepsonderwijs liep voor de groene scholen dan ook steeds verder terug. Bovendien werd het groene onderwijs gemeden door allochtonen. De jongens keken neer op agrarische beroepen en kozen liever iets technisch en de meisjes gingen ook vrijwel uitsluitend naar brede scholengemeenschappen.

De aanvankelijk langzame groei van dit middelbare onderwijs is evident. In

⁵⁷ Marijke van Kerkhoven, 'Prachtige formule te weinig benut', *Vakblad groen onderwijs* 44 (2002) 16-18.

het tijdperk dat dit middelbaar onderwijs voornamelijk bestond uit landbouw-winterscholen zat er niet veel schot in. De behoorlijke groei na de Tweede Wereldoorlog werd niet vastgehouden. Toen was het leerlingenaantal een echo van de werkgelegenheid in de landbouw. Maar ook hier trad een kentering in die samenhang met de vergroting van het aantal studierichtingen en later de vorming van AOC's. In feite begon die stijging in 1978 toen steeds meer leerlingen met een niet-agrarische achtergrond zich bij de scholen meldden. Ook het aantal dat wel van een boerderij kwam, nam trouwens toe.⁵⁸ Maar in de 21^e eeuw begon de stagnatie.

Tabel 3 De ontwikkeling van het hoger en universitair agrarisch onderwijs

Jaar	scholen	leer- lingen	% vrouw	% man	studen- ten	% vrouw	% man
1925	3	406			324	2	98
1935	3	975			401	3	97
1946	4	726			1.145	4	96
1955	11	853			834	15	85
1965	12	1.635	2	98	1.909	15	85
1975	14	2.914	11	89	4.437	24	76
1985	11	6.942	21	79	7.076	35	65
1995	5	9.328	31 ^a	69	4.428	44	56
2005	4	9.570	40 ^a	60	5.001	51	49

^a alleen landbouwkundige richtingen.

Bronnen: zie tabel 1 en 2 + *Jaarboek van de Landbouwhoogeschool en Jaarverslag Wageningen UR 2005*.

Die stagnatie deed zich ook voor in het hoger agrarisch onderwijs, zeker als de enorme toename van het aantal hbo studenten in aanmerking wordt genomen. Maar daar was wel een behoorlijke groei aan vooraf gegaan, vooral dank zij de invoering van nieuwe studierichtingen als levensmiddelentechnologie, milieukunde, bedrijfskunde en diermanagement. Ook kreeg de aansluiting met het middelbaar onderwijs meer aandacht. Bij de hoogste trap van het agrarisch onderwijs, het universitaire, was zelfs sprake van een behoorlijke terugval. Hier werd relatief het langst vastgehouden aan het agrarisch etiket. Er was een imago-campagne nodig richting *food and lifestyle*, alsmede een actieve werving van buitenlandse master en PhD studenten om de neerwaartse spiraal te keren.

Kwantitatief bezien heeft het agrarisch onderwijs zich als een aparte stroom kunnen handhaven, zij het met een relatief klein aandeel in het totale onderwijs-

⁵⁸ C.J.M. Spierings, G.H. Wolsink, *Bestemming van schoolverlaters van het middelbaar agrarisch onderwijs* (Den Haag 1984).

veld. Om de specificiteit van het agrarisch onderwijs te bepalen is het van belang om niet alleen naar haar relatie met het overige beroepsonderwijs te kijken, maar ook om te onderzoeken in hoeverre het gehele beroepsonderwijs als een aparte stroom beschouwd kan worden binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Volgens historisch pedagoog Jan Wolthuis, één van de weinigen die het lager beroepsonderwijs/vmbo heeft geanalyseerd vanuit een theoretisch perspectief, is het lager beroepsonderwijs begonnen als een systeem met eigen kenmerken. Hij concludeert dat op grond van een door de onderwijssociologe Margaret Archer ontworpen theorie, die een aantal systeemkenmerken onderscheidt en aandacht besteedt aan de activiteiten van belangengroepen binnen en buiten het systeem.⁵⁹ Het veranderde echter in de loop van de twintigste eeuw in een subsysteem van het nationale onderwijsbestel en eindigde met een bijna volledige integratie in dit onderwijsbestel.⁶⁰ Na 1963 is het lager onderwijs steeds sterker onder toezicht van de nationale overheid gekomen en zijn 'de relaties van afstemming sterker geworden dan de relaties van verscheidenheid'.⁶¹

Wolthuis laat het agrarisch onderwijs vrijwel buiten beschouwing. Maar deze redenering gaat *mutatis mutandis* ook op voor deze vorm van onderwijs. Ook hier is de invloed van de overheid voortdurend vergroot en zijn de externe belangengroepen, met name de boeren met hun standsorganisaties, op afstand gezet door de professionele en administratieve belangengroepen die meer intern opereren. Maar de vraag kan wel gesteld worden of het agrarisch beroepsonderwijs aanvankelijk niet eerder als een apart systeem beschouwd moet worden in plaats van als een subsysteem binnen het beroepsonderwijs. Dit omdat er specifieke systeemkenmerken waren (met name de onderwijsvoorziening vanuit de standsorganisaties) specifieke externe belangengroepen (de boerenstand) en specifieke activiteiten (een uniek curriculum). Na 1963 zou het dan eerder een subsysteem van het nationale onderwijssysteem geworden zijn dan een intrinsiek onderdeel, getuige de binding met een ander departement en de AOC's als specifieke onderwijsinstellingen.

Groen onderwijs en het OVO drieluik

In de handboeken over de landbouwgeschiedenis van Nederland is meestal wel een passage opgenomen over de succesvolle combinatie van onderzoek, voorlichting en onderwijs, die er voor gezorgd zou hebben dat de Nederlandse landbouw een ongekennde productiviteitsstijging heeft doorgemaakt.⁶² In de jaren 1960 werd hiervoor in ministeriële nota's steeds vaker de aanduiding OVO drieluik gebruikt. Begin jaren 1990 ging men ook wel spreken van het BOVO drie-

⁵⁹ Jan Wolthuis, *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993* (Groningen 1999).

⁶⁰ *Ibidem*, 395.

⁶¹ *Ibidem*, 397.

⁶² D.S. Huizinga, 'De invloed van het onderwijs en van de wetenschap op den landbouw', in: Z.W. Sneller (red.) *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943) 234-252.

luik, waarbij de B dan voor bedrijfsleven stond, omdat de mengvoederindustrie, fabrikanten van landbouwmachines, diverse soorten coöperaties en andere ondernemingen voor steeds nieuwe impulsen zorgden.⁶³ Maar toen was eigenlijk, zoals hierna aangegeven zal worden, het drieluik al in ontbinding. Bovendien is inmiddels naar voren gebracht dat de rol van de boeren zelf bij innovaties in de landbouw veel groter is geweest dan een aantal auteurs wil doen geloven.⁶⁴

Het is niet de bedoeling van dit artikel om deze discussie te beslechten met een duidelijke conclusie. Maar wel zal gekeken worden in hoeverre in de literatuur en bronnen over het groene onderwijs aanwijzingen zijn te vinden over een hechte relatie tussen onderwijs enerzijds en onderzoek en voorlichting anderzijds, die het aannemelijk maken dat het onderwijs een interactief onderdeel van dit OVO-drieluik is geweest.

N.B. Goudswaard, de auteur van de meest uitgebreide geschiedenis van het agrarisch onderwijs benadrukt dat de directeuren van de landbouwwinterscholen in de eerste plaats land- of tuinbouwconsulent waren. Zij vertaalden het onderzoek naar voorlichting en gaven er tevens 'soms helaas bijkomstig' onderwijs over.⁶⁵ Dat onderwijs moest zo ingericht zijn dat het een soort basis legde, zodat de voorlichting op het bedrijf optimaal effect kon sorteren. Of zoals een Rijkslandbouwconsulent aangaf: 'Aan iemand, aan wie de grondbeginselen van de scheikunde en de bemestingsleer niet zijn onderwezen kan men wel een bemestingsarchief geven, maar niet het begrip bijbrengen waarom het zo moet'.⁶⁶

Toen de winterscholen werden omgevormd tot volledige opleidingen, waarbij de combinatie van consulent en directeur werd doorgeknipt, ontstond een discussie over de wijze waarop onderwijs en voorlichting elkaar konden versterken. Het Ministerie van Landbouw hanteerde daarbij aanvankelijk vooral het perspectief van de voorlichting omdat het op dat terrein alle touwtjes in handen had, terwijl het onderwijs ook wel als een activiteit van de standsorganisaties werd gezien. In het lager onderwijs hadden de voorlichters volgens de Directie Landbouwonderwijs van het ministerie weinig te zoeken. Maar in de laatste fase van het vervolgonderwijs lag dat anders. Daar waren lessen van voorlichters zeer gewenst: 'De voorlichting leert er zijn toekomstige "klanten" kennen, en het onderwijs is gediend met de actuele kennisinbreng'.⁶⁷ In het hoger agrarisch onderwijs werden alleen wat cursussen gegeven, daar zat de primaire doelgroep van de voorlichters niet.

In 1982 kwam het *Maandblad voor land- en tuinbouwonderwijs* met een thema-

⁶³ C.J.L. van der Meer, H. Rutten en N.A. Dijkveld Stol, *Technologie in de landbouw. Effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst* ('s-Gravenhage 1991) 10.

⁶⁴ Jan Bieleman, 'Landbouw', in: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* deel 3 (2000) 232.

⁶⁵ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 232.

⁶⁶ J. Achterstraat, 'Wat verwacht de landbouwvoorlichting van het landbouwonderwijs?', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 3 (1960) afl.1, 7-8.

⁶⁷ W.J. Mulder, 'De samenwerking tussen voorlichting en onderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 20 (1978) 186-188.

nummer over het drieluik waarin de directeuren van het landbouwonderwijs, het landbouwkundig onderzoek, en akkerbouw en tuinbouw waaronder de voorlichting ressorteerde, hun visies ontvouwen.⁶⁸ Erg bemoedigend waren de bijdragen niet. En hoewel de redactieraad de wens uitsprak ‘dat de voorgenomen samenwerking tussen de drie directies moge resulteren in een grondig hersteld netwerk’ leek daar niet veel zicht op te zijn. De basisvorming en de veralgemeening leidden er toe dat er in het onderwijs steeds meer leraren en onderwijzers kwamen die geen enkele binding meer hadden met de agrarische praktijk, terwijl het onderzoek zo gespecialiseerd en internationaal werd opgezet dat de voorlichters het niet meer konden bijhouden. Bovendien hadden ze het zo druk met hun hoofdtaak, het geven van – vaak individuele – voorlichting aan ondernemers, dat ze hoogstens nog met een korte cursus aan het onderwijs konden bijdragen.

Op het ministerie werd wel de intentie uitgesproken om de samenwerking te verbeteren. De nota *Investeren in mensen* van 1984 noemt met name de deelname aan het cursusonderwijs vanuit voorlichting, maar op een structureel herstel van het drieluik was geen uitzicht. Dat perspectief verdween volledig toen het ministerie in 1986 uit bezuinigingsoverwegingen een privatiseringstraject voor de landbouwvoorlichting uitzette. Dit moest leiden tot een geprivatiseerde Dienst Landbouw Voorlichting (DLV), die eerst zou opereren als een verzelfstandigd onderdeel van het ministerie en daarna als een stichting die voor de helft bekostigd moest worden door de agrarische ondernemers. Onder het ministerie bleven kleine consultantschappen per provincie en een tweetal kenniscentra die op geaggregeerd niveau opereerden. De DLV werd begin 1990 operationeel.

Uit Flevoland kwam het interessante initiatief om die provinciale consultantschappen en AOC's te combineren, maar daarvoor was het nog te vroeg. Bovendien werd het landbouwkundig onderzoek aan het eind van de jaren 1990 door het ministerie afgestoten. Het werd toegevoegd aan de Wageningse universiteit. Daarmee kwam dus wel een combinatie van onderwijs en onderzoek tot stand, maar het universitaire fundamenteel en toegepast onderzoek heeft niet als primair doel de productieverhoging van de Nederlandse landbouw te bewerkstelligen.

Naarmate het OVO-drieluik verder desintegreerde, werd de eerdere fase steeds positiever beoordeeld, soms zelfs geïdealiseerd. Toch is het maar de vraag of daar een reden voor is. Volgens A.W. van den Ban had in 1955 nog maar 41 procent van de bedrijfshoofden in de landbouw landbouwonderwijs gevolgd en maar 11 procent dagonderwijs.⁶⁹ En daarbij laten tabel 1 en 2 zien dat dit voornamelijk elementair onderwijs betrof. Productieverhogende stimulansen, ook na de Tweede Wereldoorlog, zullen dus eerder van de voorlichting dan van het onderwijs zijn gekomen. Maar ook het in de landbouw zo gangbare demonstra-

⁶⁸ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 24 (1982) 1-11.

⁶⁹ A.W. van den Ban, *Boer en landbouwonderwijs* (Wageningen 1957) 39.

tie-effect, het afkijken bij de burens, waaraan in het begin van deze paragraaf al gerefereerd is, kan een rol gespeeld hebben.

Het voormalige Van Hall Instituut aan de Hereweg te Groningen. Anno 2008 is het een MBO-vestiging van het AOC-Terra (Foto: Pim Kooij)

In het recente verleden heeft het Ministerie van LNV wel geprobeerd om het agrarisch onderwijs, het enige onderdeel van het OVO-drieluik waar zij nog direct zeggenschap over had, een meer centrale rol te laten spelen in de aansturing van de agrarische sector. Dat zou dan moeten gebeuren in de kenniscentra, samenwerkingsverbanden van AOC's, agrarische hogescholen, Wageningen Universiteit, de stichting landbouwvoorlichting en andere stichtingen op het terrein van de landbouw. Het eerste agrarisch kennis centrum (AKC) werd in Flevoland opgericht in 1997. Daarna volgden er AKC's in Noord-Holland (Zwaagdijk) en Zuid-Nederland (Rosmalen) waarna ook elders in Nederland initiatieven werden genomen. Maar juist de rol van de scholen in het geheel bleef wat vaag, met name omdat de bekostiging lang onduidelijk bleef en zich ook heel wat particuliere innovatiebureaus aandienden. Vandaar dat minister van landbouw Veerman in 2005 fondsen beschikbaar stelde voor projecten waarmee scholen zich als kenniscentrum konden profileren. Dat was in het kader van de zogenoemde groene kenniscoöperatie, waarbij onderwijsvernieuwing en kennis-

circulatie in de richting van het bedrijfsleven hand in hand moesten gaan. Maar ook in dit geval bleek vooralsnog dat de alliantie scholen-ondernemers geenszins vanzelfsprekend is.

Tot besluit

Het valt niet mee om de balans van 100 jaar agrarisch onderwijs op te maken. De vanzelfsprekendheid waarmee het succes van de Nederlandse landbouw kon worden toegeschreven aan de effectiviteit van dit onderwijs, is niet meer aanwezig. In de eerste plaats niet omdat die vanzelfsprekendheid ter discussie is gesteld en ook in deze bijdrage is getoond dat het voor het agrarisch onderwijs steeds moeilijker werd om een directe relatie met de praktijk te onderhouden. Bovendien is de agrarische sector in de problemen gekomen terwijl het onderwijs juist sterk professionaliseerde, zodat een tegenovergesteld effect verwacht mocht worden.

Wat wel vastgesteld kan worden is dat het groene onderwijs van hoog tot laag van meet af aan een eigen karakter heeft gehad, dat voortdurend is aangepast aan veranderende maatschappelijke en onderwijskundige omstandigheden. Juist op dat terrein is wel een relatie met het veld merkbaar. De snelheid waarmee deze aanpassingen plaatsvonden zou wel eens te maken gehad kunnen hebben met de omstandigheid dat agrarische ondernemers als bestuurders van de standsorganisaties heel lang de dienst hebben uitgemaakt. Zij waren gewend om adequaat om te gaan met nieuwe uitdagingen.

Op deze wijze kunnen we van een successtory spreken, waarbij het groene onderwijs in feite de landbouw heeft overleefd en heeft bijgedragen aan een herformulering van de groene sector. In dit verband is het niet zonder betekenis dat de directeur van het landbouwonderwijs, P. van der Schans, al in 1971 van groene scholen sprak. Dat succes heeft een schaduwkant. In een aantal gebieden zijn de aanbieders van vmbo en mbo bezig in dezelfde vijver te vissen terwijl daar niet zoveel vis meer in zit. Dan zou het verdwijnen van één van die vissers wel kunnen helpen. Het is mede vanuit die achtergrond dat geregeld de wens terugkeert dat het totale onderwijsbeleid bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap wordt geconcentreerd. Op het moment dat dat gebeurt, zal de verdwijning van het groene onderwijs onherroepelijk inzetten.